

ВИВЧЕННЯ ПСИХОЛОГІЧНИХ МЕХАНІЗМІВ ВІКТИМІЗАЦІЇ СТУДЕНТІВ

Бурхливі зміни, що відбуваються у житті нашого суспільства, сполучаються з труднощами не лише в економічній, політичній, соціальній сферах, а й в етико-психологічній. Одним з наслідків цих процесів є стрімке зростання кількості та різноманіття соціальних конфліктів, показників правопорушень і злочинів.

Жертвами соціальних конфліктів часто стають не лише окремі особи, а й цілі соціальні групи, зокрема, студентська молодь. Це зумовлює актуальність дослідження соціально-психологічних механізмів віктимізації, факторів і передумов становлення віктимної поведінки, яка сприяє розгортанню конфліктної взаємодії та пошуку шляхів девіктимізації населення.

Дослідження причин злочинів та соціальних конфліктів традиційно були спрямовані на вивчення якостей особистості злочинця (агресора). Разом з тим віктимологічний аспект проблеми соціальних конфліктів на сьогодні залишається малодослідженим, хоч є очевидним. Віктимогенні ознаки особистості й поведінки жертви є істотними умовами реалізації причинного зв'язку, де наслідками виступають дії агресора чи злочинця. Тому для більш успішної профілактики конфліктів і злочинів вкрай необхідне проведення віктимологічних досліджень, зокрема, дослідження психологічних механізмів віктимізації, віктимогенних ознак особистості та віктимної поведінки потенційних жертв різних соціальних категорій.

Результати теоретичного аналізу проблеми. Аналіз наукових джерел свідчить: більший інтерес дослідників і практиків останнім часом викликають проблеми агресії, конфліктів та злочинності, що підтверджує стрімке зростання кількості досліджень і публікацій з питань агресії (Н.В.Алікіна, К.Бютнер, Т.Н.Курбатова, О.К.Осницький, Л.М.Семенюк та ін.), насильства (О.Ю.Дроздов, С.М.Єніколопов, С.В.Кудрявцев, Н.Ю.Максимова, М.А.Скок та ін.), конфліктів (Г.М.Андреева, О.М.Бандурка, Н.В.Гришина, М.М.Рибакова та ін.). Проте в усіх зазначених вище дослідженнях увага акцентується на агресивних проявах нападників, а індивідуальні властивості потенційної чи реальної жертви, ознаки її допоміжної поведінки майже зовсім не враховуються.

З метою вивчення причин злочинів різних типів здійснювалися спеціалізовані кримінологічні дослідження (Ю.М. Антонян, С.В. Бородин, М.П. Дубінін, Н.Ф. Кузнецова, В.Ф. Пирожков, Ю.А. Харибін, Г.И.Шнайдер та ін.). Ці дослідження сконцентровані переважно на аналізі соціальних та правових факторів злочинності. Аналізуючи соціально-психологічні причини злочинності, дослідники, як правило, зосереджують увагу на особистості й поведінці злочинця, тоді як психологічні механізми віктимізації жертви залишаються поза увагою науковців.

Протягом тривалого часу жертва вважалася пасивною особою в процесі злочину. У 1941 р. Г.Гентіг вперше протиставив цій точці зору динамічну концепцію виникнення злочинності. Він довів, що жертва є активним учасником процесу криміналізації: адже потерпілий так само бере участь в інсценуванні та реалізації процесу злочину. Дійсно, досить часто злочинні дії обвинуваченого викликаються неправомірними, необачними або просто легковажними діями потерпілого. Дослідники встановили, що агресію, гнів може спровокувати навіть проста фізична присутність жертви [2], [4]. Це вказує на наявність певних віктимогенних ознак потенційних жертв, що лежать в основі механізму віктимізації.

Віктимогенні передумови злочинів почали вивчатися порівняно недавно – з 40-х років ХХ сторіччя [3, 7, 9]. Поступово з'явився самостійний науковий напрям – **віктимологія** (від латинського “*victima*” – “жертва”, “*logos*” – вчення, тобто буквально – “вчення про жертву”, “вчення про потерпілого”). Отже віктимологія – це відносно новий науковий напрям, який вивчає процес перетворення людини (груп людей) на жертву. Тому предметом віктимології виступає поведінка жертви, а об'єктом – сама жертва, зокрема, жертва злочину. Той факт, що віктимологію тривалий час багато науковців [1; 2; 6; 7; 9; 10; 11] розглядали як один з напрямів кримінології, призвів до суттєвого звуження об'єкта дослідження віктимологічної науки. Проте у більш широкому сенсі під терміном *жертва* розуміється будь-яка особа, яка зазнала страждань від насилля, нещастя, невдачі, або навіть “внаслідок відданості чому-небудь” [5, с. 195]. З огляду на дане визначення, людина може стати жертвою не лише в процесі злочину, а й у будь-якій життєвій ситуації. Жертвами повинні також розглядатися постраждалі від стихійного лиха, катастрофи, війни, внаслідок нещасного випадку, побутового чи виробничого конфлікту тощо. Тому, на наш погляд, об'єктом віктимології має виступати не лише потерпілий від злочину, а будь-яка жертва в широкому розумінні цього терміна, а віктимологічні дослідження не повинні звужуватися лише до рівня кримінологічних, а враховувати необхідність вивчення психологічних механізмів віктимізації людей в усіх сферах їх життєдіяльності з метою її попередження.

Головною ланкою в механізмі віктимізації є *віктимна поведінка*, при якій жертва певним чином сприяє власній віктимізації, свідомо чи несвідомо створює об'єктивні та суб'єктивні умови для самовіктимізації, нехтуючи запобіжними заходами [3]. Головна ознака віктимної поведінки – здійснення певних дій чи бездія, внаслідок яких людина опиняється в ролі потерпілого, в ролі жертви.

Віктимна поведінка, як і будь-яка поведінка людини, перебуває в залежності від двох факторів: 1) вплив зовнішнього середовища (у випадку злочинного нападу чи іншого впливу); 2) індивідуальні якості жертви. Зовнішні обставини важко передбачити й прогнозувати. Лише в ситуаціях раптового, несподіваного нападу поведінка, індивідуально-особистісні якості та властивості жертви здебільшого справляють мінімальний вплив на розгортання подій, або не відіграють жодної ролі. Зазвичай, за даними деяких дослідників [10; 11], серед детермінант підвищеної віктимності чільне місце посідають саме характеристики особистості, що є первинними передумовами делікту, а ситуація має вторинне значення.

Результати теоретичного аналізу проблеми свідчать: у механізмі віктимізації беруть участь щонайменше чотири найважливіші компоненти (рис. 1):

- ситуативні чинники віктимогенного характеру (наприклад, ненавмисне ушкодження, примусова участь у колективній бійці, як заручники);

- віктимність – віктимогенні індивідуально-психологічні властивості людини (агресивність, зухвалість, нахабність, тривожність, невпевненість та ін.);

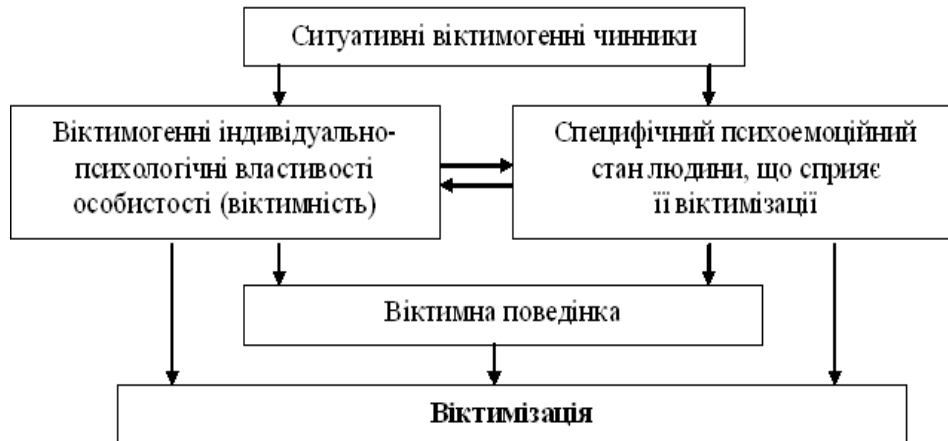
- специфічний психоемоційний стан людини (надмірна емоційна збудженість або ж пригніченість, втомленість, фрустрація та ін.);

- віктимна (віктимогенна) поведінка (наприклад, провокування конфліктів, бійок чи, навпаки, демонстрування нерішучості, невпевненості тощо).

Під віктимністю розуміють сукупність якостей, явищ, психологічних властивостей, характеристик особистості, що сприяють її віктимізації. Отже, віктимність (віктимогенність) – це набуті людиною фізичні, психічні й соціальні риси та ознаки, котрі можуть зробити її схильною до перетворення на жертву [3, с.127]. Віктимогенні якості та ознаки особистості, а також специфічний психоемоційний стан людини є основою становлення та регулювання віктимної поведінки, її внутрішніми психологічними складовими. Тож для вивчення психологічних

механізмів віктимізації людей необхідно дослідити основні чинники й форми віктимізації, специфічні для різних категорій населення, віктимогенні властивості їх особистості й ситуативних станів, що дозволить окреслювати шляхи попередження віктимізації та заходи девіктимізації для конкретних соціальних груп.

Для часткового вирішення цих завдань ми здійснили пілотне дослідження психологічних механізмів віктимізації осіб студентського віку.

Результати експериментального дослідження та їх обговорення. Для виявлення осіб з віктимною поведінкою серед молоді студентського віку ми розробили анкету-опитувальник і запропонували студентам 2-4 курсів технічних спеціальностей Севастопольського національного технічного університету та Севастопольського міського гуманітарного університету. В опитуванні взяли участь 426 студентів віком від 18 до 20 років.

Запитання анкети були спрямовані на з'ясування відомостей, де, коли, за яких обставин і як часто порушувалися права опитуваних, внаслідок чого вони постраждали; які їхні дії, риси характеру, властивості особистості спричинилися до того; що, на їхню думку, можна змінити, яких профілактичних заходів вжити. Аналіз самозвітів досліджуваних дозволив виявити основні напрями та форми віктимізації студентів, їхні віктимогенні якості та шляхи девіктимізації молоді.

1. Узагальнення результатів анкетування щодо частотності потрапляння студентів у віктимогенні ситуації дозволило розділити вихідну вибірку на дві групи: умовно – віктимізовані та невіктимізовані досліджувані (розділення є умовним, тому що відповідям респондентів безсумнівно притаманний високий рівень суб'єктивності). До групи 1 (віктимізованих) увійшли студенти, котрі, на їхню думку, відносно часто страждають від своїх дій або дій оточуючих, їхні права часто порушуються, а їх поведінка та індивідуально-психологічні властивості сприяють їхній віктимізації. Необхідно зазначити: незважаючи на те, що анкета мала анонімний характер, за результатами аналізу відповідей на її запитання ми віднесли до групи 1 лише 167 студентів (39,2 %), тобто приблизно третину респондентів. Цей факт може свідчити про наявність у студентів групи 1 критичності мислення, адекватної або ж заниженої самооцінки; слід зазначити, що студенти групи 1 виявили певну відвертість і констатували факти своєї віктимізації. Вважаємо, що фактична кількість віктимізованих студентів є набагато більшою, але ж решта респондентів (259 осіб) виявила наявність механізмів психологічного захисту та ознаки завищеної самооцінки (“Ну то й що, що обізвали кілька разів? Усіх періодично обзивають, б'ють і т.ін.”), або (“Мої

права ніхто ніколи не може порушити”, “Я ніколи не страждав і не постраждаю від дій оточуючих”).

До групи 2 увійшли студенти, котрі не вважають себе віктимізованими. Досліджувані цієї групи вважають, що порушення їх прав або ніколи не мало місця, або, якщо і відбувалося, то дуже рідко і це не справило на них жодного впливу.

2. Виходячи з результатів анкетування завдяки застосуванню контент-аналізу, ми виявили основні напрями віктимізації осіб студентського віку. Студенти вказали на такі чинники віктимізації молоді:

- приниження з боку вчителів у школі, викладачів університету;
- застосування різних видів покарань з боку батьків (фізичного, емоційного);
- знущання однолітків (здебільшого – у школі), фізична агресія, образи;
- конфлікти з друзями, батьками, оточуючими;
- образи на робочому місці з боку представників адміністрації;
- зневага у транспорті, у громадських місцях, в медичних установах тощо;
- порушення прав людини представниками правоохоронних органів;
- порушення політичних, економічних, особистих прав та свобод громадян нашого суспільства загалом.

При тому студенти групи 1 відверто вказували на наявність у них певних властивостей, рис характеру та ситуативних психоемоційних станів, які, на їхню думку, сприяли їх віктимізації у зазначених вище віктимогенних ситуаціях.

3. Результати аналізу самозвітів досліджуваних дозволили констатувати, що віктимізація студентів відбувається переважно у таких основних формах:

а) *соціально-побутова віктимізація* – виникає внаслідок конфліктів у сфері міжособистісного спілкування з однолітками, батьками, оточуючими людьми;

б) *рольова віктимізація* – формується у зв'язку з виконанням молодими людьми тієї чи іншої соціальної ролі: громадянин суспільства і держави, син (донька), студент (учень), підлеглий, робітник, пасажир, покупець, хворий тощо;

в) *статусна віктимізація* – пов'язана з наявністю специфічного статусу, залежністю від контролюючих органів (правоохоронні органи, політичні структури), а також з наявністю певного соціального, соціометричного чи іншого статусу;

г) *особистісна віктимізація* – виникає через наявність у студентів специфічних індивідуально-психологічних якостей та властивостей, рис характеру, а за певних ситуативних обставин – специфічного психоемоційного стану (поганий настрій, перевтома, апатія, депресія, роздратування, гнів та ін.).

Виділення вище вказаних форм віктимізації студентської молоді є досить умовним, адже і рольова, і статусна віктимізація є різновидами соціальної; до того ж вони формуються за умов нашарування конкретних особистісних характеристик юнаків та дівчат. Так, наявність певного соціометричного статусу студента у колективі однолітків – академічній групі – зумовлюється здебільшого його індивідуально-особистісними якостями. Проте навіть така умовна класифікація допомагає конкретизувати основні причини віктимізації студентської молоді.

4. Для подальшої конкретизації складових психологічного механізму віктимізації студентів уточнювався спектр віктимогенних особистісних характеристик, що були вказані досліджуваними на підставі їхнього суб'єктивного самосприйняття.

Необхідно зазначити, що відповіді досліджуваних груп 1 і 2 були майже ідентичними, попри те, що майже 2/3 студентів не вважають себе віктимізованими. При тому наявними були такі тенденції: досліджувані групи 1 називали переважно свої віктимогенні властивості, не звинувачуючи інших людей; досліджувані групи 2, які не вважають себе віктимізованими, здебільшого вбачають причини віктимізації у поведінці та особистісних характеристиках інших людей, а декотрі з них утруднюються визначити ці причини зовсім.

Серед віктимогенних якостей студенти групи 1 найчастіше називали: нахабність, зухвальство (61,1%), імпульсивну схильність до суперечок (51,5%), агресивність, конфліктність (50,3%), гарячковість (49,1%), дратівливість (47,3%), м'якість, лагідність (46,7%), доброту (38,3%), наївність (34,1%), невміння постояти за себе (36,5%), боягузтво (34,7%), жадібність (23,4%), чутливість (15,6%), залежність (12,6%), невпевненість (12,6%), довірливість (11,4%), відкритість (7,2%), незнання законів та прав (5,4%), бездіяльність (4,2%), бажання добитися справедливості (3,6%), упертість (3%), надмірну наполегливість (1,8%), нервозність (1,2%).

Досліджувані групи 2 вказували на такі особистісні фактори віктимізації, як власні, так і оточуючих: пихатість (51,7%), самовпевненість (49,8%), схильність до фізичної агресії, до відстоювання своїх інтересів через бійки (45,6%), емоційність (34,4%), замкненість (15,8%), нав'язливість (11,2%), некритичність (10,8%), скромність (9,3%), ревнивість (6,2%), непередбачливість, тобто невміння подати себе з кращого боку (3,5%), схильність до захисту інших людей (1,5%).

5. Студенти групи 1 окреслили для себе такі зміни в плані профілактики своєї віктимної поведінки: підвищити рівень упевненості в собі, розвивати дипломатичність, вчитись адекватно оцінювати вплив оточуючих, ставитись до життєвих ситуацій з гумором, підвищити активність, не проявляти надмірної емоційності, розвивати самостійність, вчитися розуміти інших, вчитися давати відсіч, йти на компроміс, позбавитися наївності, легковажності, вчитися уникати конфліктів, бути менш відкритими, боротися за свою гідність, бути добрішими, дружелюбними.

Переважна більшість досліджуваних групи 2 вважає, що їм необхідно змінитись: не давати іншим приводу для загальності, гніву; любити себе; змінюватися на краще; не займатися надмірною самокритикою; не втручатися в чужі справи; уникати спілкування з небажаними людьми; бути більш зухвалими; бути більш жорсткими в діях тощо. Водночас майже 60 % досліджуваних групи 2 вважає, що їм не потрібно нічого змінювати в собі.

Порівняльний аналіз відповідей досліджуваних груп 1 і 2 свідчать про наявність протилежних тенденцій: якщо досліджувані експериментальної групи вважають за необхідне здійснювати зміни в бік самовдосконалення та особистісного зростання, то досліджувані контрольної групи вважають за необхідне посилювати свої негативні поведінкові прояви (зухвальість, жорсткість та ін.), а також застосовувати тактику уникнення віктимогенних ситуацій. Отже, можна констатувати, що до групи 1 увійшли студенти, які переважно адекватно сприймають події та оцінюють себе і свою поведінку у різних життєвих ситуаціях, тому самоаналіз, який вони здійснили під час відповіді на запитання анкети, дозволив їм зробити більш адекватні висновки у порівнянні зі студентами групи 2.

Висновки.

Зниження рівня віктимізації населення є одним з актуальних завдань сьогодення. Результати теоретичного аналізу свідчать, що процеси віктимізації зумовлюються як ситуативними чинниками, так і специфічним психоемоційним станом людини, а також її віктимністю – сукупністю віктимогенних індивідуально-особистісних якостей, які є психологічними складовими віктимної поведінки. Названі компоненти є складовими психологічного механізму віктимізації.

Аналіз результатів емпіричного дослідження дозволив дійти висновку, що майже 2/3 представників студентської молоді не усвідомлюють можливих механізмів та шляхів своєї віктимізації, некритично ставляться до себе і оточуючих, недооцінюють значущості власних індивідуально-психологічних якостей та особливостей своєї поведінки у механізмі віктимізації. Цей висновок дозволяє припустити: неадекватність самосприйняття з боку окремих студентів, невміння зробити правильні висновки щодо оптимізації своєї поведінки, що було виявлено під час дослідження, в свою чергу, можуть стати віктимогенними факторами для цих студентів у конкретній життєвій ситуації.

З'ясовано, що основними формами віктимізації студентів є соціально-побутова, рольова, статусна, особистісна віктимізація. Це дозволяє окреслити відповідні напрями віктимологічної профілактики, спрямовані на оптимізацію форм соціальної взаємодії та корекцію індивідуально-психологічних якостей студентів.

Отже, для більш ґрунтовного вивчення психологічних механізмів віктимізації студентів та визначення шляхів її попередження необхідне комплексне дослідження, яке передбачало б, поряд з аналізом самозвітів студентів, експериментальне дослідження їх специфічних психоемоційних станів, віктимогенних якостей та здійснення порівняльного аналізу для з'ясування характеру кореляційних зв'язків між комплексом якостей особистості віктимізованої і невіктимізованої студентської молоді та рівнем їх віктимності. Комплексне дослідження віктимогенних якостей особистості дозволить з'ясувати механізми становлення віктимної поведінки й ефективні способи її попередження, розробити рекомендації щодо профілактики конфліктів і правопорушень, а у перспективі – здійснювати загальну та індивідуальну віктимологічну профілактику всіх верств населення.

1. *Алексеев А.И.* Кримінологія: Курс лекцій. – М.: Щит-М, 1998.
2. *Бэрон Р., Ричардсон Д.* Агрессия. – СПб: Питер, 2000.
3. *Дроздов О.Ю., Скок М.А.* Проблемы агрессивной поведінки особистості: Навч. посіб. – Чернігів: ЧДПУ ім. Т.Г. Шевченка, 2000.
4. *Изард К.* Эмоции человека. – СПб, 2000.
5. *Ожегов С.И.* Словарь русского языка: 70 000 слов / Под ред. Н.Ю.Шведовой. – 22-е изд., стер. – М.: Рус. яз., 1990.
6. *Полубинский В.И.* Виктимологические аспекты профилактики преступлений. – М., 1980.
7. *Ривман Б.В.* Виктимологические факторы и профилактика преступлений: Уч. пособ. – Л., 1975.
8. *Ривман Б.В.* Криминальная виктимология. – СПб.: Питер, 2002.
9. *Фаттах А.* Виктимология: что это такое и каково ее будущее? // Международное криминологическое обозрение. — Париж, 1967. – Т. 21. – № 2-3.
10. *Харьбин Ю.А.* Криминологический анализ и предупреждение краж: Автореф. дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. – М.: Юрид Ин-т МВД России, 2000.
11. *Христенко В.Е.* Психология жертвы. – Х.: Консум, 2001.

Подано до редакції 19.01.06